

UOT 94 (479.24)

Z.H.Kərimov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
zakir.kerimov.1955@mail.ru

NAXÇIVANLI XEYRİYYƏÇİLƏR

DOI: 10.30546/170899876.72.1.2024.014

Açar sözlər: *Naxçıvan, xeyriyyəçilər, maarifçi, qaçqın, məktəb*

Xeyriyyəçilik Azərbaycan xalqına yaranışdan bəri əbədi xas olan ülvi mənəvi dəyərlərdən biridir və müxtəlif formalarda özünü büruzə vermişdir. Azərbaycanın başqa bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da xeyirxah əməlləri ilə tanınmış çoxlu sayda görkəmli insan yaşamışdır. Məqalədə Naxçıvan bölgəsində yetişmiş Hüseyn xan Naxçıvanskinin, Behbud ağa Şahxatınskinin, Əbülfət Nəcəfqulu oğlu Şahxatınskinin, Məhəmməd Tağı Sidqinin (Səfərovun), Ələkbər Süleymanovun, Xədicə Səfəraliyevanın, Məhəmmədqulu bəy Kəngərlinin, Cəlil Məmmədquluzadənin və başqalarının XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərindəki fəaliyyəti işıqlandırılmışdır. Məhz bu işıqlı simaların böyük zəhməti nəticəsində Azərbaycan cəmiyyəti inkişaf etmiş və indiki səviyyəyə gəlib çatmışdır.

З.Г.Каримов

БЛАГОТВОРИТЕЛИ ИЗ НАХЧЫВАНА

Ключевые слова: *Нахчыван, меценаты, просветитель, беженец, школа*

Благотворительность является одной из высших нравственных ценностей, которые были присущи азербайджанскому народу с момента его зарождения и проявлялись в различных формах. Как и в других регионах Азербайджана, в Нахчыване проживало большое количество выдающихся людей, известных своими добрыми делами. В статье освещена деятельность Гусейн хана Нахчыванского, Бехбудаги Шахтахтинского, Абулфата Наджафгулу оглы Шахтахтинского, Мухаммада Таги Сидги (Сафарова), Алекпера Сулейманова, Хадиджи Сафаралиевой, Мухаммадгулу бека Кенгерли, Джалила Мамедгулузаде и др. конца XIX и начала XX века, выросших в Нахчыванской области. Именно благодаря упорному труду этих ярких деятелей азербайджанское общество развилось и достигло нынешнего уровня.

CHARITIES FROM NAKHCHIVAN

Keywords: *Nakhchivan, philanthropists, educator, refugee, school*

Philanthropy is one of the sublime moral values that have been inherent to the people of Azerbaijan since its inception and has manifested itself in various forms. As in other regions of Azerbaijan, a large number of prominent people known for their good deeds lived in Nakhchivan. In the article, the activities of Huseyn Khan Nakhchivanski, Behbud Agha Shahtakhtinsky, Abulfat Najafgulu oğlu Shahtakhtinsky, Muhammad Taghi Sidgi (Safarov), Alekbar Suleymanov, Khadija Safaraliyeva, Muhammadgulu bey Kangarli, Jalil Mammadguluzade and others, who grew up in the Nakhchivan region, and others in the late 19th and early 20th centuries are highlighted. It is as a result of the hard work of these bright figures that the Azerbaijani society has developed and reached its current level.

Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da müxtəlif zamanlarda xeyirxah əməlləri ilə tanınmış insanlar yaşamışlar. Onların bu əməlləri istər yaşadıkları dövrün ictimaiyyəti, istərsə də gələcək nəsillər üçün örnək olmuşdur. Onların əməllərini unutmaq olmaz. Ona görə ki, Vətənimizin övladlarına bütün müqəddəs kitablarda insanlığa xas olan ən ülvü hisslərdən biri kimi qeyd olunan xeyirxahlıq aşılamışlar. Onlar insanları maarif ziyası ilə işıqlandırmış və fiziki mövcudluğuna maddi yardım etmişlər. Xeyirxahlıq mücəssəməsi olan bu görkəmli şəxslərin fəaliyyəti tariximizin bir parçasıdır.

Millətin gələcəyini təhsildə görən xeyriyyəçilərin əsas fəaliyyət dairəsi maarifçilik idi. Bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da təhsilin yolunda çoxlu maneələr var idi. Xüsusən Naxçıvanın Cənubi Qafqazın mühüm iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən uzaqda yerləşməsi ciddi çətinlik doğururdu. Lakin maneələr xeyriyyəçi-maarifçiləri öz məqsədlərindən döndərə bilmədi.

Bu Vətən fədailərinin bəzilərinin çoxcəhətli fəaliyyətinin bəzi epizodlarını nəzərdən keçirəcək.

XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda əsas təhsil ocaqları müsəlman ruhani məktəbləri olsa da, rus işğalından sonra dünyəvi məktəblər şəbəkəsi daha da genişlənməyə başlandı. 1837-ci il mayın 25-də Naxçıvanda rusdilli qəza məktəbi açıldı. Məktəbə əvvəlcə 20 nəfər yerli azərbaycanlı və erməni uşağı cəlb edilmişdi. Onların sayı sürətlə artdı, 121 nəfərə çatdı. Naxçıvan qəza məktəbi şagirdlərinin sayına görə bu tipli məktəblər arasında birinci yeri tutdu. Naxçıvan əhalisi məktəbə həsn-rəğbət bəsləyir və maddi yardım göstərirdi. Yalnız 1839-cu ildə yerli əhali tərəfindən məktəbə yardım məqsədi ilə gümüş pul ilə 325 manat

toplanmışdır. Məktəb əvvəllər 12 il müddətinə pulsuz olaraq ayrılmış xüsusi binada – Ehsan xanın övladları olan Bünyatovların evində yerləşirdi. Sonralar məktəb üçün yeni bina tikilmişdir. Naxçıvan qəza məktəbi 1877/1878-ci tədris ilində yenidən quruldu və pullu şəhər məktəbinə çevrildi [5, s.323].

Naxçıvan xanlarının (Kəngərli sülaləsi) nəslindən olan əsilzadələr öz hərbi qəhrəmanlıqları ilə yanaşı, ictimai-siyasi və mədəni fəaliyyətləri ilə tariximizdə silinməz izlər buraxmışlar. Onlardan biri də general-leytenant Hüseyn xan Kəlbəli xan oğlu Naxçıvanski (1863-1919) idi. O, Rusiya imperatoru II Nikolayı (1894-1917) mühafizə edən ən sədaqətli ali rütbəli zabitlərdən ibarət heyətə daxil idi və “Əlahəzrətin adyutant”larından biri idi. O, Rusiyadakı Fevral inqilabından (1917) sonra vəzifədən uzaqlaşdırıldı. Onun xeyriyyəçilik fəaliyyəti barədə dövrün sənədləri, mətbuatı az da olsa, məlumat verir. Belə məlumatlardan birində deyilir ki, 1896-cı ildə Peterburqda qeyrətli müsəlmanlar xeyriyyə cəmiyyəti yaradırlar. Cəmiyyətin başlıca məqsədi müsəlman gənclərin təhsil almaqda maddi yardım göstərmək idi. Cəmiyyətin fəxri himayəçisi sahibkar H.Z.Tağıyev seçilmişdi. İdarə heyətinin sədr müavini, gələcəyin məşhur hərbiçisi Hüseynxan Naxçıvanski, fəal üzvləri S.M.Qənizadə, Ə.M.Topçubaşov, R.Sultanov və başqaları idi [1, s.191].

1918-1920-ci illərdə Naxçıvanda vəziyyət çətin və mürəkkəb idi. Sosial-iqtisadi vəziyyətin ağırlığı, erməni daşnaklarının mütəmadi olaraq Naxçıvana basqınları, azərbaycanlılara qarşı soyqırımı həyata keçirməsi humanitar fəlakət yaradırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti özünün düşdüyü çətin vəziyyət, Zəngəzurda erməni qaniçənlərinin at oynatmaları ucbatından Naxçıvan əhalisinə lazımi kömək etməyə imkan vermirdi.

Bu zaman “Hümmət” partiyasının tanınmış rəhbərlərindən olan, Naxçıvan Qaçqınlar Komitəsinin sədri Behbud ağa Şahtaxtinski (1881-924) bölgədəki qaçqınların yerləşdirilməsi, onların ərzaqla təmin edilməsi ilə məşğul olmuş, vəziyyəti sabitləşdirə bilmişdi [4]. Qaçqınlar komitəsinin sədri olmaqla yanaşı, B.Şahtaxtinski Naxçıvanda ictimai-təminat, müharibə zədələrinə kömək komissiyasında, sonra isə sahipsiz uşaqlar evinin direktoru vəzifəsində də çalışmışdır [7, s.18].

Naxçıvanın həm özünün qarşılaşdığı vəziyyət, həm də İrəvan, Zəngəzur, Vedibasar və Dərələyəzdən ermənilərin vəhşiliyi ucbatından azərbaycanlıların böyük bir hissəsinin Naxçıvana gəlməsi vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirilmişdi.

B.Şahtaxtinskinin 1919-cu ilin sonunda Naxçıvan general-qubernatoruna göndərdiyi məktubda qaçqınlarının sayının 39.005 nəfər olduğunu yazmışdı. Behbud ağa didərginlərin maddi təchizatına, onların yerləş-

dirilməsinə yardım edirdi. Onun səyi nəticəsində 15 min qaçqın qəza mərkəzlərində və bir sıra kəndlərdə açılmış pulsuz yeməxanalara təhkim olunmuş, Naxçıvan, Şərur və Ordubadda yetim qalmış uşaqlar üçün uşaq evləri açılmışdı [3, s.16].

B.Şahtaxtinski Naxçıvan İnkilab Komitəsi ilə birlikdə Təbriz şəhərində Naxçıvanın ticarət nümayəndəliyini yaratmış, qaçqınları çörəklə, ev əşyaları ilə təmin etmək üçün Azərbaycan hökumətinə, RSFSR hökumətinə, Təbriz, Xoy hakiminə, Maku sərdarına müraciət etmişdir [11, s.24-25].

Qaçqınlara müəyyən yardımlar edilsə də, bu qaneedici deyildi. Ermənistandakı diplomatik nümayəndəmiz M.X.Təkinski hərbi attaşeni iki dəfə Naxçıvana göndərmiş və 400 min manat yardım etmişdi. Azərbaycan Xarici İşlər Komissarlığı qaçqınlara yardım üçün Naxçıvan Milli Şurasına 400 manat versə də, həmin məbləğ onların tələbatını ödəmirdi. Buna baxmayaraq, sahibsiz qalmış qaçqın uşaqları qoruyub saxlayan uşaq evinin təşkili ilə problem qismən də olsa həll olunmuşdu [3, s.16].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin devrilməsi və Sovet rejiminin qurulması B.Şahtaxtinskinin həyatında da mühüm təbəddülatlar yaratdı. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) partiyası onu Bakıya çağıraraq mühüm dövlət işinə təyin etdi.

Əbülfət Nəcəfqulu oğlu Şahtaxtinski (1858-1913) Naxçıvanın Şahtaxtı kəndində anadan olmuşdur, ziyalı, hərbiçi idi. O, Peterburqda və Moskvada təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin “İmdadiyyə” təşkilatının işində yaxından iştirak etmişdir [10, s.532].

Həmid ağa Şahtaxtinski (1880-1944) İrəvan Müəllimlər Seminariyasını bitirmişdir. Pedaqoji fəaliyyətə həmin seminariyada Azərbaycan və rus dili müəllimi kimi başlamışdır. İrəvan Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvü kimi fəal ictimai işlə məşğul olmuşdur. Novorossiysk Universitetində hüquq fakültəsindəki təhsil illərində buradakı tələbələrin yaratdığı “Azərbaycanlılar həmyerlilər təşkilatı”nın başçılarından biri idi. 1912-ci ildə Gəncəyə gələn Həmid ağa Şahtaxtinski şəhərin sosial-siyasi və mədəni həyatında yaxından iştirak etmişdir. Onun mənalı ömrü xalqına xidmətdə keçmişdir. “İttihad” partiyasının üzvi idi, Zaqafqaziya Təhsil dairəsi üzrə komissar, Azərbaycan Milli Şurasının üzvü, AXC hökumət kabinetlərində Maarif və dini etiqad nazirinin müavini, V hökumət kabinetində isə nazir, BDU-da müəllim və prorektor vəzifəsində (1919-1925) çalışmış, Pedaqoji İnstitutun (Bakı) təşkilində iştirak etmişdir [5, s.336].

Naxçıvanda rus-tatar (Azərbaycan) məktəbnin açılmasında məşhur pedaqoq və maarifçi M.T.Sidqinin (Səfərovun) zəhməti çoxdur. O, 1892-ci ildə Ordubad şəhərində ilk dəfə olaraq İbrahimxan mədrəsəsində ana dilində məktəb açmış və ona “Əxtər” (“Ulduz”) adı vermişdir [5, s.189]. Əsası onun

tərəfindən 1894-cü ildə qoyulan “Tərbiyə” məktəbi 1896-cı ildə əhalinin tələbi ilə” rus-Azərbaycan” məktəbinə çevrilir. “Qafqaz” qəzetində “Qafqaz xəbərləri” ümumi başlığı altında dərc edilmiş məqalədə göstərilirdi ki, 14 may 1896-cı ildə məktəb üçün Naxçıvan şəhərindəki məscidin həyətinə yerli müsəlman ictimaiyyəti tərəfindən yeni bina tikilmişdir. Bu məktəb onun rəhbərliyi altında yerli müsəlman camaatının xərci ilə fəaliyyət göstərirdi. Məktəb ora gedəndə xoş təsir bağışlayır [10, s.513-560].

Qeyd etmək lazımdır ki, məktəbin inşasına H.Z.Tağıyevlə yanaşı, general-leytenant İsmayıl xan Naxçıvanski də yaxından köməklik göstərmişdir.

Naxçıvan əhalisi bu məktəbin təxirəsalınmaz tələbatını ödəmək və yoxsul ailələrdən olan şagirdlərə kömək etmək üçün məktəb təsərrüfat komitəsinə 300 rubl vermişdir. Bəhram xan Naxçıvanski (1872-1941) əvvəlcə məktəbin hamisi, sonra isə fəxri müdiri olmaq şərti ilə məktəbin faydasına ildə 100 rubl keçirmişdir. Məktəbin müdiri Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının məzunu, nehrəmli Ələkbər Süleymanov (1897-1906) olmuşdur [6, s.72].

Məşhur şairimiz Hüseyn Cavidin böyük qardaşı Məhəmməd Hacı Abdulla oğlu (1878-1939) tanınmış maarifçi-xadim, müəllim və şair idi. Təbrizdə, Urmiyada ruhani təhsili almışdır. İrəvan maarif idarəsində kurs bitirmişdir(1917).Dini təhsilli olmasına baxmayaraq 1906-cı ildə Naxçıvanda açılmış Üsuli-cədid məktəbinin (“Məktəbi-xeyriyyə”) yaradıcılarından biri kimi orada pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. O, ömrünün sonuna kimi Naxçıvanda müxtəlif təhsil ocaqlarında dərs demiş, Heydər Əliyev, Yusif Məmmədəliyev, Həsən Əliyev, Məmməd Cəfər, Abbas Zamanov kimi dövlət və elm xadimlərinin müəllimi olmuşdur [10, s.478].

Azərbaycanda dövrün ən aktual məsələlərindən biri qızların təhsilə cəlb edilməsi idi. Ölkənin və millətin gələcəyi bu problemin həllindən çox asılı idi. Naxçıvanda da xeyriyyəçi və maarifpərvər şəxslər bu istiqamətdə təşəbbüslərlə çıxış edir və əməlli addımlar atırdılar.

Naxçıvanda qadın hərəkətinin formalaşmasının ilkin sosial-siyasi, iqtisadi və mənəvi şərtləri XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəllərinə təsadüf edir. Məhz bu dövrdən başlayaraq bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da qadınlar öz sosial və siyasi hüquqsuzluğuna qarşı etiraz səslərini qaldırmağa başlayır, sosial-iqtisadi dəyişiklərin təsiri altında ictimai fəaliyyətə, maarifə və mədəniyyətin digər sahələrinə cəlb olunurlar.

Naxçıvan qadınlarının maariflənməsində çoxlu zəhmət çəkmiş şəxslərdən biri Xədicə Səfərəliyeva idi. İlk təhsilini Naxçıvanda alan, sonra isə H.Z.Tağıyevin qız məktəbini bitirən Xədicə xanım bacısı Tərhan xanımla öz ata evində 2 otaq ayıraraq, şəhər qızları üçün məktəb təşkil etmiş, 4 il ərzində 31 qız uşağının savad almasına kömək etmişdir [1, s.17].

Göstərilən dövrdə Azərbaycanda təhsil alan qızların sayı olduqca az idi. Qadın gimnaziyalarında cəmi 2257 qız təhsil alırdı ki, onların yalnız 20 nəfəri azərbaycanlı idi. Naxçıvanda isə cəmi bir sinifli qız məktəbi var idi ki, orada bir nəfər də olsun azərbaycanlı qız oxumurdu [2, s.356].

Belə bir zamanda M.T.Sidqinin “Qız məktəbi”ni açması təqdirəlayiq hal idi. Lakin qız təhsilinə qarşı mürtəce qüvvələrin müqaviməti və qızların valideynlərinin onların biliklərə yiyələnməsinin əhəmiyyətini anlamaması səbəbindən məktəb 1902-ci ildə bağlandı.

Naxçıvanın görkəmli ziyalılarından Məmmədqulu bəy Kəngərli Naxçıvanda “Leyli” qız məktəbi açmışdı; bu məktəb gimnaziya tipli idi və oranı bitirənlər universitetə daxil ola bilərdilər. Orada təhsil alanların hamısı azərbaycanlı qızlar idi. Məktəb Kəngərlinin şəxsi maliyyə vəsaiti hesabına fəaliyyət göstərirdi. O, dərsləri də özü aparırdı. 1903-cü ildən məktəb İrəvan şəhərində öz fəaliyyətini davam etdirmişdir [9, s.72-76].

Böyük ədib, inqilabçı demokrat, maarifçi və azərbaycançılıq ideyasının daşıyıcılarından olan Cəlil Məmmədquluzadənin (1869-1932) qadın təhsili sahəsində fəaliyyəti də unudulmazdır. O, Nehrəm kənd məktəbində ikisinifli kənd məktəbinin müdiri (1890-1897) vəzifəsində çalışarkən 8 nəfər azərbaycanlı qızı məktəbə cəlb etmişdi [4, s.91]. Hətta buna görə hökumət tərəfindən təşəkkür də almışdı [8, s.138].

Maarifçi, tarixçi, şair və tərcüməçi Əhməd bəy Cavanşirin (1834-1902) qızı, Cəlil Məmmədquluzadənin həyat yoldaşı Həmidə xanım Cavanşir-Məmmədquluzadə də xeyriyyəçilik əməlləri ilə tanınmışdır. O, 1905-1906-cı illərdə ermənilərin soyqırımına məruz qalan müsəlmanlara yardım etmişdir. Tiflisdə Qafqaz Müsəlmanları Xeyriyyə Cəmiyyətinin (1908-1917) yaradılması təşəbbüsçülərindən biri və sədr müavini olmuş, “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyətində ərinə kömək etmişdir (10, s.310).

Əslən Naxçıvandan olan xeyriyyəçilər diyarın abadlaşmasına da diqqət yetirmişlər. Çar ordusunun generalı Ehsan xan İsmayıl xan oğlu Naxçıvanski (1819-1918) ordudan tərxis olunduqdan sonra Naxçıvanın abadlıq işləri ilə məşğul olmuşdur. Naxçıvana su çəkdirmiş, kəhrizlər qazdırmış, tarixi abidə kimi bu günədək qorunan günbəzli hamamı tikdirmişdir. O, Qarabağ xanlarının nəslindən olan şairə Xurşidbanu Natəvanın (1832-1897) qızı Xanbikəni oğlu Əman xana alıb bu xan nəslə ilə qohumluq əlaqəsi yaratmışdır [10, s.439].

Yuxarıdakı faktlardan aydın olur ki, Naxçıvan diyarından Vətən və xalqın inkişafı naminə çalışan neçə-neçə görkəmli insanlar çıxmışdır. Lakin Azərbaycanın sosial-siyasi tarixinə dair yazılmış tədqiqatların bir çoxunda Naxçıvanın görkəmli insanların fəaliyyəti diqqətdən kənarda qalmışdır [12].

ƏDƏBİYYAT

1. *Abbasov S.* Naxçıvan Muxtar Respublikasında qadın hərəkətinin inkişaf tarixi: Tar. e. n. ... diss. Naxçıvan, 2004, 166 s.
2. Azərbaycan tarixi: 3 cildə, II c., Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1964, 953 s.
3. *Behbud ağa Şahtaxtinski:* sənədlər və materiallar. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2017, 336 s.
4. *Cəfərov F.* Görkəmli dövlət xadimi və diplomatın Naxçıvandakı fəaliyyəti / “Şərq qapısı” qəz., Bakı, 2011, 12 avqust
5. *Əhmədov H.* Seçilmiş pedaqoji əsərləri: 5 cildə, I c., Bakı: Elm-ABU, 2001, 456 s.
6. *Əhmədov H.* Azərbaycan məktəbi və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 317 s.
7. *Əliyev Ə.* Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qurulması və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Bakı, 1960, 18 s.
8. *Həbibbəyli İ.* Cəlil Məmmədquluzadə mühiti və müasirləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 412 s.
9. *Məmməd Səid Ordubadi.* Qanlı sənələr. Bakı, 1991, 144 s.
10. Naxçıvan Ensiklopediyası. Bakı, 2002, 594 s.
11. *Sadiqov S.* Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixindən. Bak: Elm, 1995, 67 s.
12. *Süleymanov S.* Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkət (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri). Bakı, 2022, 422 s.

Redaksiyaya daxil olub 07.01.2024